

EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEK

GEDEON SAROLTA

**DOSZTOJEVSZKIJ 1945 UTÁNI MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA
IRODALOMPOLITIKAI ÉS KÖNYVKIADÁSTÖRTÉNETI
KONTEXTUSBAN**

IRODALOMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

A DOKTORI ISKOLA VEZETŐJE: DR. KÁLLAY GÉZA PHD, EGYETEMI TANÁR

„OROSZ IRODALOM ÉS KULTÚRA NYUGAT ÉS KELET VONZÁSÁBAN”

DOKTORI PROGRAM

A DOKTORI PROGRAM VEZETŐJE: DR. HABIL. HETÉNYI ZSUZSA DSC, EGYETEMI TANÁR

A BIZOTTSÁG ELNÖKE: DR. EISEMANN GYÖRGY DSC, EGYETEMI TANÁR

BÍRÁLÓK: DR. HORVÁTH ÁGNES PHD, NY. HABIL. FŐISKOLAI DOCENS
DR. SCHILLER ERZSÉBET PHD, EGYETEMI DOCENS

A BIZOTTSÁG TITKÁRA: DR. KALAFATICS ZSUZSANNA PHD, FŐISKOLAI ADJUNKTUS

A BIZOTTSÁG TOVÁBBI TAGJAI: DR. SZIGETHI ANDRÁS CSc, EGYETEMI DOCENS
DR. GARAM ÁGNES PHD

TÉMAVEZETŐ: DR. DUKKON ÁGNES DSC, PROFESSOR EMERITUS

BUDAPEST, 2015.

DOSZTOJEVSZKIJ 1945 UTÁNI MAGYARORSZÁGI RECEPCIÓJA IRODALOMPOLITIKAI ÉS KÖNYVKIADÁSTÖRTÉNETI KONTEXTUSBAN

Tézisek

A történelmi korszaktól való távolodással egyenes arányban egyre nagyobb szükség van arra, hogy minél több erőfeszítés irányuljon a szocialista társadalmak intellektuális és művészi alkotásainak újraértékelésére, a korszak jellemzőivel való szembenézésre. Magyarországon az irodalomtudományos diszkurzus lehetőségeit és feltételeit is átrendező rendszerváltozás után – úgy tűnik – még kevés idő telt el, és mindig nagyon nehéz a Kádár-korszakról kiegyensúlyozottan beszélni, mert a korszak megítélése során számos esetben torz koncepciók, leegyszerűsítő, történetietlen elgondolások állnak szemben egymással. Ugyanakkor a nemzetközi tudományos életben a kommunizmus időszakára nem „történelmen kívüli” epizódként tekintenek, hanem az eszmei, társadalmi és politikai modernség egyik szélsőséges termékeként, amely még sok mindenben meghatározza a mai napig is a gondolkodásunkat.¹

Jelen dolgozat célkitűzése Dosztojevszkij recepciótörténetének háttérében levő kultúrpolitikai kontextusrendszer feltárása. Az 1945 utáni recepciótörténetét nem lehet anélkül tárgyalni, hogy az adott kor kultúrpolitikáját, és az irodalompolitikát alakító szándékokról ne legyen alapos áttekintésre lehetőségünk, hiszen 1945 után – igaz, az egyes korszakokban eltérő mértékben – a politika rátelepedett az irodalomra, beavatkozott folyamatába. Ebből következően a disszertáció első egységében a politika-, irodalom- és könyvkiadástörténet segítségével fel szeretnénk vázolni azt a kiadáspolitikai háttérrel, mely Magyarországon az 1945 utáni Dosztojevszkij befogadástörténet alakulását befolyásolta. Ennek háttérében egy alfejezet erejéig kitérünk a Kádár-korszakban a nyugati (angol-amerikai) és a szovjet (orosz) művek és példányszámaik arányának alakulására is.

A kiadáspolitikai háttér bemutatását követően a dolgozat második felének célja Dosztojevszkij magyarországi fogadtatásának kutatása egy kiválasztott szempontrendszerrel vizsgálva: az orosz író Magyarországon kiadott műveihez kötelezően írt elő-utószavak értelmezésén keresztül bemutatni a Kádár-rendszerben Dosztojevszkijről, műveiről alkotott

¹ Scheibner Tamás: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása (A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953). Ráció Kiadó, Budapest, 2014. 10.

kép alakulásának folyamatát. Ehhez kapcsolódik a Dosztojevszkij művek gimnáziumi tanításának lehetőségeit, annak változásait bemutató utolsó fejezet is. Végül a Melléklet kitekintést nyújt az 1950-es évek első felében kedvelt partizánregények világára, valamint az orosz irodalom 1960-as és 70-es évekbeli gimnáziumi tanításának emlékeire.

A dolgozat indokoltságát igazolja, hogy Dosztojevszkij műveinek 1957–58 utáni befogadástörténetéről nem született összefoglaló jellegű mű. Az orosz írók magyarországi fogadtatásával kapcsolatban az *Orosz írók magyar szemmel* című, D. Zöldhelyi Zsuzsa és Dukkon Ágnes által szerkesztett négy kötetes munka nagyon alapos dokumentumválogatás az 1945 előtti korszakok orosz irodalmi jelenlétéről. (Az 1945–1980. közötti időszakról hasonló címmel egy kevésbé részletes dokumentumválogatás is megjelent, melyet Kámán Erzsébet szerkesztett.) Dosztojevszkij műveinek 1945 előtti magyarországi recepciótörténetével Dukkon Ágnes kutatásai foglalkoznak. Emellett Rejtő István 1958-ban megjelent *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon* című műve² ad még átfogó, összefoglaló jellegű áttekintést az orosz írók hazai befogadástörténetéről.

A dolgozat újdonságértékét jelzi a szempontválasztás: arra a feltevésre épül a szöveg, hogy a kötelezően írt elő-utószavak vizsgálatából kirajzolódik Dosztojevszkij műveinek sajátos aspektusú recepciótörténete. Az így összeálló kép által nemcsak az irodalomértés Kádár-korszakbeli változataira derül fény, hanem azt is megláthatjuk, hogyan éled újra 100-150 év elteltével egy klasszikus szerző, akitől minden eddigi kor tanulni akart valamit, akinek egyetemessége az emberi létezés alapkérdéseivel való szembenézésre kényszerítette a befogadó magyar irodalmat. Dosztojevszkij művei befogadástörténetének egyik legfontosabb jellemzője Laziczius Gyula André Gide könyve nyomán írt szavaiban jelenik meg: „Dosztojevszkij az az író, akiben mindenki megtalálja ugyan a magáét, de emellett még olyasmit is, amivel már nem ért egyet. Tehát nemcsak azt találja meg, amit keres, hanem azt is, amit nem szívesen talál meg.”³

Dosztojevszkij műveinek magyarországi recepciótörténete heterogén jellegű elsajátítási folyamatként értékelhető, melynek csak bizonyos rétegeinek felfejtésére vállalkozik a dolgozat. A recepciótörténet tudományos szerepének határhelyzete eleve sok szempontú megközelítést tesz lehetővé.⁴ De emellett a soktényezős folyamat

² Rejtő István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon*. Irodalomtörténeti Füzetek, 21. szám, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, Budapest, 1958.

³ Laziczius Gyula: *Dosztojevszkij fejlődése*. Nyugat, 1928. II. 717–729. (Újraközlés: Dukkon Ágnes: *Orosz Írók Magyar Szemmel*. III. Szerk. Dukkon Ágnes. 296–312.) André Gide, *Dostoievsky*, Paris, 1923-ban megjelent könyvére hivatkozva idézi Dukkon Ágnes: *Orosz Írók Magyar Szemmel*. III. Szerk. Dukkon Ágnes. 16-17.

⁴ Dionyz Ďurišin: *Összehasonlító irodalomkutatás*. Gondolat, Budapest, 1977.

bizonytalanságait csak fokozza, hogy a Kádár-rendszerben a politika szempontrendszere nem volt állandó jellegű, amelyre mozdíthatatlan viszonyítási rendszerként lehetett volna tekinteni. A politikai elvárások vertikálisan, időben is változtak, de horizontálisan sem voltak mindig egyneműek, mely az eltérő politikusi attitűdöknek, szemléletmódnak volt köszönhető, illetve annak, hogy a politikai vezetésnek érdekében állhatott, hogy ne adjon túlságosan egyértelmű iránymutatásokat, mert akkor a saját értelmezési mozgásterét szűkítette volna le (emellett az egyértelműség elvi hangsúlyozása mellett a többértelműség tartalmi lehetőségének némely esetben való meghagyása szelepfunkcióval is bírhatott). Ennek megfelelően a magyar Dosztojevszkij-recepció történetében minden évtizedben megfigyelhető, hogy az íróra és a műveire alkalmazott legfontosabb sémák tekintetében a XIX. századtól kezdve öröklött Dosztojevszkij-kép egyes vonásai jelentek meg attól függően, hogy a hatalom politikai és ideológiai szempontrendszere hogyan változtatta az értelmezések hangsúlyait.

A Dosztojevszkij-művek kultusza az 1920–30-as években volt Magyarországon a legerőteljesebb, és az író a 1940-es évek közepéig maradt az érdeklődés középpontjában. A XX. század első felében a magyarországi Dosztojevszkij-recepciótörténet alakulását nagy mértékben befolyásolta a Nyugatosok nemzedékeinek hatása mellett a korabeli Európán (és hazánkon is) végighullámzó egzisztenciális filozófia megjelenése (Laziczius Gyula, Sinkó Ervin, Újszászi Kálmán, Varga Béla, Vatai László írásai), mely Dosztojevszkijre mint irodalmi példaképre tekintett.⁵ Ennek a hatásmechanizmusnak a szellemi háttere, nyugat-európai jellege összefüggésben áll azzal a kérdéssel, hogy az orosz irodalom és kultúra hatása miért nyugat felől érte el a magyar kultúrát, mely Szent István óta kulturális (és politikai szempontból is) többségében eleve nyugatos érdeklődésű.

Az orosz irodalom és kultúra iránti érdeklődés intenzitásában, tudatosságában a XIX. század és a XX. század első felének időszaka között megfigyelhető lényeges változáshoz képest sokkal radikálisabb az 1945 előtti és utáni időszak recepciótörténetében a világháborút követő cezúra hatására megmutatkozó különbség. A második világháború végét követően Magyarország a Szovjetunió érdekszférájába került, melynek egyik következménye a sztálini irodalompolitikának való teljes ideológiai és politikai alárendeltség lett. A XX. század első és második fele közötti legerőteljesebb szemléletbeli eltérés abban érhető tetten, hogy a század első felében a „ható” és „befogadó” művészet közötti kapcsolat spontán jellegű, organikus természetű volt: a külső hatás keltette gondolatok továbbgyűrűztek, egymásra inspiratívan

⁵ Erről részletesen ld. Dukkon Ágnes: A két világháború közötti magyar Dosztojevszkij-kultusz szellemi háttere. In: Protestáns Szemle 1992/4. 258-270. és uő: Рецепция Достоевского в Венгрии в 1920-1940-е годы в ключе экзистенциальной философии. In: Studia Slavica Hung. 52/1-2 (2007) 87-94.

hatottak, akár ellentmondásokat gerjesztettek, azaz megtermékenyítő erővel rendelkeztek. A második világháborút követően azonban a külső hatás (változó erősséggel) irányított jellegűvé vált, a kölcsönhatást 1945 után erőltetetten igyekeztek kétpólusúvá tenni, teljesen megváltoztatva annak természetes alakulástörténetét. Az irodalom szerepe is átértékelődött, és alárendelődött a sztálinista ideológia tudatmódosító céljainak, melynek következményeként a művészetbeli dialógus lehetősége is kezdett a hatalom által tudatosan manipulálttá válni. A szovjet politikához való fokozatos igazodás egyenes következménye lett Dosztojevszkij irodalmi jelenlétének korlátozása 1945–1948 között, majd betiltása az 1948–1956 közötti időszakban: mivel a klasszikus orosz író a Szovjetunióban nemkívánatos szerző volt, így Magyarországon sem adhatták ki műveit.

A Szovjetunióban Sztálin halála után, Hruscsov hatalomra kerülésével kül- és belpolitikai enyhülés indult meg, melynek hatása minden szovjet államtól függő, szocialista berendezkedésű országba elért. Az irodalmi életben bekövetkezett szemléletváltás egyik bizonyítéka, hogy Dosztojevszkij műveinek 1955-os moszkvai kiadását követően Magyarországon 1956, de inkább 1957-től kezdődően lassú fokozatossággal jelentetik meg egyre több művét. Ugyanakkor Dosztojevszkij továbbra is „problémás” szerző volt a kor hivatalos kultúrpolitikája számára, ezért művei mindenképpen csak „megmagyarázva”, kommentálva voltak kiadhatók. A marxista irodalomkritika alapvetően szembeállította a szocialista irodalom eszmeiségét Dosztojevszkij művészetével, de emellett Dosztojevszkij műveinek értelmezési lehetőségei a különféle időszakokban felhasználhatóak voltak akár egymással ellentétes jelentések megfogalmazásaira is. Ilyen többféleképpen megközelíthető kérdéskör például Dosztojevszkij forradalmisághoz való viszonya, kapitalizmusellenessége, vagy épp istenhite, melyet igyekeztek humanizmussá szelídíteni és összekapcsolni a szocialista testvériség-eszmével.

A korai Kádár-korszakban eleinte Dosztojevszkijnek a szocialista állam hivatalos értékrendje, irodalmi ízlésvilága szerint könnyebben értelmezhető korai művei (*Fehér éjszakák*, *Szegény emberek*) láttak napvilágot a *Bűn és bűnhődés* mellett. Az 1960-as évek elejétől kezdődött Magyarországon – az 1920–30-as években tapasztalt Dosztojevszkij-renchanszhoz hasonlóan – az orosz író műveinek újrafelfedezése, újraértelmezése. Sőtér Istvánnak *A Karamazov testvérek*-hez és Török Endrének *A félkegyelmű*-höz írt, tanulmányokként is felfogható elő-utószavai mellett Fehér Ferenc megújított marxista értelmezései is bizonyítják, hogy az irodalmi szemléletmód változásában a Dosztojevszkij-művek újraértelmezéseinek fontos, megtermékenyítő szerepe volt. Az értelmiség

Dosztojevszkijre való rátalálása, az író művei iránti szenvedélye jelzi azt, hogy Dosztojevszkij művészete ismét adekvát művészetté vált az 1960-as években.

Az 1920–30-as éveket követően az 1960–70-es években újra kiadták Dosztojevszkij összes művét a Magyar Helikon sorozatban (az átlagos szépirodalmi arányokhoz képest jóval kisebb példányszámban attól függően, hogy az adott mű melyik TTT-kategóriába tartozott aktuálisan). Ezzel együtt az 1960-as évek elején újrainduló Dosztojevszkij-reneszánsz idején a kultusz jellege az 1930-as évekhez képest megváltozott: a művek egzisztenciális olvasata, értelmezése mellett fokozatosan megjelent a szakkérdések irodalma, vagyis már nem csupán személyes ügy volt az igazságkeresés a művekben, hanem kutatási téma, tudományos problematika is.

A Dosztojevszkij irodalmi reneszánszával összefüggésben levő, eleinte kulturális, szellemi téren érzékelhető, majd gazdasági és (irodalom)politikai változásokban manifesztálódó reformkorszak azonban a hetvenes évek elején megszakadt – elsőként külpolitikai, majd gazdasági téren. Ennek következményeképpen a hatvanas évek második felében a kultúra területén elindult reformok a következő évtizedekben inkább a közművelődés területén éltek tovább ismeretterjesztő, népszerűsítő jellegű megközelítéseket eredményezve. Ebből és a közművelődési szemlélet hangsúlyozásából következően a legtöbb esetben a Dosztojevszkij-műveket is ismeretterjesztő célzatú, könnyen érthető és befogadható, viszonylag rövid terjedelmű utószavakkal és gyakran jegyzetapparátussal együtt (összesen 7-8 oldalon) jelentették meg, melyeket az 1970-es évektől az 1980-as évek második feléig Bakcsi György, a Gondolat Kiadó vezetője készített.

A népszerűsítő jellegű kísérő szövegek segítségével több embert lehetett megszólítani, azonban a művek komolyabb értelmezésére nem volt lehetőség (politikai igény?) – annak ellenére, hogy az 1980-as évek irodalompolitikája az 1960-as évekhez képest sokkal engedékenyebbnek nevezhető: az ideologikusság elvárása visszaszorulóban volt, a szaktudományok szerepe növekedett, s az értelmezésekben már könnyebben lehetett a hatalom számára problémásnak tekinthető művekben megjelenő gondolatokkal is foglalkozni. A Dosztojevszkij műveinek értelmezése kapcsán ekkoriban született kísérő szövegek mégsem az 1960-as évekbeli, szellemében és irodalomtudományi jellegében is újító – az 1970-es években az egyetemi kutatásban továbbélő – irodalmi törekvésekhez kapcsolódtak. Ez annak ellenére történt így, hogy az 1960-as évek derekától kezdve a fokozatos politikai enyhülési folyamat következtében Magyarországon egyre erőteljesebben voltak érzékelhetők a nemzetközi trendek: Dosztojevszkij nyugat-európai recepciótörténetének, az orosz értelmiségi

elit tudományos munkáinak, a Mihail Bahtyinnal megjelenő új Dosztojevszkij-kultusznak a hatásai, amelyek viszont már kimutathatók az 1978-as nagy tantervi reform révén keletkezett új gimnáziumi irodalomtankönyv-család harmadik osztályos kötetének Dosztojevszkij-képén.

Az 1989-es rendszerváltozást követően a magyar könyvkiadás gyakorlata oly mértékben változott meg a Kádár-korszakhoz képest, hogy a korábbiakban részletezett problémák, fogalmak szinte egyáltalán nem értelmezhetők jelen kontextusban. A mindenki számára hozzáférhető szövegek rendkívül sokszínűek, de az irodalmilag értékesnek nevezhető alkotások szinte elvesznek a kiadott könyvek sokaságában.

A fent vázolt háttér segítségül szolgálhat annak megértésében, hogy az 1945–1957 között leggyakrabban kiadott szovjet-orosz írók esetében az első tizenkét név között miért nem szerepel Dosztojevszkij neve, majd 1957-től kezdődően lassú fokozatossággal miért adják ki egyre több művét, illetve az 1960-as évek elejétől miért kezdődik el Magyarországon az orosz író műveinek újrafelfedezése, újraértelmezése. A változó irodalompolitikai értékrend az író művészetének mindig csak bizonyos vonásait állította előtérbe. Az irodalompolitika a Kádár-rendszer számára nyilvánvalóan elfogadhatatlan jegyeket az 50-es évek végén elítélte, későbbiekben, a 60-as és 70-es években megengedhető botlásnak minősítette, majd a 90-es években szinte próféciákként fedezte fel újra.

A disszertáció szerkezeti felépítését nem mechanikus időrendi sorrend jellemzi, hanem – ahogy erre a dolgozatban a szükséges helyeken utaltunk is – a politika és a kultúra változásának komplex folyamatában vizsgálja a szövegeket, figyelembe véve a vizsgált periódus, vagyis az 1945-től az ezredfordulóig tartó időszak belső (történelmi, kulturális, és irodalmi) tagolódásait. A dolgozat történelmi forrásanyagra, irodalomtörténeti szövegekre, irodalompolitikai és oktatáspolitikai dokumentumokra épül.

Az anyaggyűjtés és annak feldolgozásának módja a levéltári anyagok és a hozzájuk kapcsolódó szakirodalom összegyűjtésén, értékelésén; a Dosztojevszkij-kiadványok kísérőszövegeinek értelmezésén alapult. A kutatás elkezdése természetesen nem jelenti a feltett kérdések lezárhatóságát, épp ellenkezőleg: új és új szempontok vizsgálatára nyílik lehetőség.